

PIOTR KOŁODZIEJCZAK

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

PIOTR Z. OLIŃSKI

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

ANONIMOWY TRAKTAT RELIGIJNY
DLA WIELKIEGO MISTRZA Z 1426 ROKU

Częścią literatury średniowiecznej są mowy i pisma duchownych kierowane do władców terytorialnych ze wskazaniem dobrego postępowania, radami dotyczącymi sposobu sprawowania władzy, niekiedy upomnieniami. Obok nauk religijnych i moralnych znajdowały się w nich programy działań społecznych i politycznych redagowane z perspektywy duchownych. Mowy przybierały zatem cechy traktatów religijno-społecznych i politycznych z wieloma elementami charakterystycznymi dla kazań¹. Duchowni powoływali się więc w nich na wydarzenia staro- i nowotestamentowe, cytowali fragmenty Pisma Świętego, przytaczali odpowiednie egzemplarze, dawali stosowne rady, powołując się na nauki Chrystusa. Uwagi te były kierowane nie tylko do władców, lecz także do wąskiej grupy ludzi stanowiących ich otoczenie. Zawierały wiele elementów wiedzy scholastycznej, niekiedy pobrzmiewały akcentami mistycznymi. Innym aspektem, któremu poświęcano w badaniach nad tymi źródłami uwagę, było utrwalanie takich mów przez ich spisanie, np. w celu

¹ Volker MERTENS, *Predigt oder Traktat? Thesen zur Textdynamik mittelhochdeutscher geistlicher Prosa*, Jahrbuch für internationale Germanistik, Bd. 24: 1992, s. 41–43. O typologii kazań zob. Rudolf CRUEL, *Der deutsche Predigt im Mittelalter*, Detmold 1879, s. 1–5; Beverly Mayne KIENZLE, *Introduction*, [in:] *The Sermon*, ed. eadem (Typologie des sources du Moyen Âge Occidental, Fasc. 81–83), Torunhout 2000, s. 143–174. Kolejne części tego podstawowego dzieła ułożone są według porządku geograficznego. Dla nas najbardziej przydatne było opracowanie: Hans-Jochen SCHIEWER, *German sermons in the Middle Ages*, [in:] *ibid.*, s. 861–961. O różnym kształcie kazań dla porównania zob. uwagi dotyczące kazań franciszkanina Bertolda z Ratzbony; Dagmar NEUENDORFF, *Predigt als Gebrauchstext. Überlegungen zu einer deutschen Berthold von Regensburg zugeschriebenen Predigt*, [in:] *Die deutsche Predigt im Mittelalter. Internationales Symposium am Fachbereich Germanistik der Freien Universität Berlin vom 3.–6. Oktober 1989*, hrsg. v. Volker MERTENS, Hans-Jochen SCHIEWER, Tübingen 1992, s. 4–5.

uczynienia ich lekturą przy stole dla konwentu². Tego rodzaju traktaty pojawiały się również we władztwie zakonu niemieckiego w Prusach³. Zwykle są one traktowane jako świadectwo troski o władztwo zakonne, które w pierwszej połowie XV w. znalazło się w kryzysie⁴.

Jednym z zachowanych źródeł tego rodzaju jest pismo przechowywane w zbiorze Ordensbriefarchiv w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem pod sygnaturą nr 4567. W krótkim regeście Walter Hubatsch określił treść tego utworu jako dotyczącą „nieszczęść kraju”. Uznał, że pismo to powstało 29 III 1426 r.⁵ Sporo uwagi temu źródłu poświęcił Stefan Kwiatkowski. Badacz ten powątpiewał w to, aby było ono odpowiedzią na rozpisaną w 1425 r. we władztwie zakonnym ankietę z pytaniami dotyczącymi przyczyn kryzysu w owym kraju⁶. Pismo uznał za świadectwo nurtu mistycznego pojawiającego się wśród różnych prądów religijnych lat dwudziestych

² Zwykle spisywali je duchowni, którzy je wygłaszali lub przynajmniej autoryzowali; Paul-Gerhard VÖLKER, *Die Überlieferungsformen mittelalterlicher deutscher Predigten*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, Bd. 92: 1963, s. 212–227; zob. też René WETZEL, Fabrice FLÜCKIGER, *Einleitung*, [in:] *Die Predigt im Mittelalter zwischen Mündlichkeit, Bildlichkeit und Schriftlichkeit*, hrsg. v. iidem (Medienwandel-Medienwechsel-Medienwissen, Bd. 13), Zürich 2010, s. 14; Burkhardt HASEBRINK, Hans-Jochen SCHIEWER, *Predigt*, [in:] *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Bd. 3, 2003, s. 154. Por. w odniesieniu do zakonu niemieckiego uwagi o lekturze przy stole: Jarosław WENTA, *Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens*, Toruń 2000, s. 125–182.

³ Otto GÜNTHER, *Eine Predigt vom preußischen Provinzialkonzil in Elbing 1427 und die „Ermahnung des Carthäusers“*, Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins, Bd. 59: 1919, s. 69–111; Stefan KWIATKOWSKI, *Klimat religijny w diecezji pomezańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku*, Toruń 1990, s. 166–195.

⁴ Udo ARNOLD, *Reformatorskie tendencje w zakonie krzyżackim w Prusach w I połowie XV wieku*, Zapiski Historyczne, t. 45: 1980, z. 4, s. 595–606 (w wersji niemieckojęzycznej: idem, *Reformansätze im Deutschen Orden während des Spätmittelalters*, [in:] *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, hrsg. v. Kaspar ELM (Berliner Historische Studien, Bd. 14), Berlin 1989, s. 139–152); Marian BISKUP, *W sprawie planów reformy zakonu krzyżackiego w Prusach w połowie XV wieku*, [in:] *Spółczesność – gospodarka – kultura: studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. Stanisław HERBST [i in.], Warszawa 1974, s. 31–43; Karol GÓRSKI, *O życiu wewnętrznym Zakonu Krzyżackiego*, [in:] idem, *Studia i materiały z dziejów duchowości*, Warszawa 1980, s. 193–224. Ogólnie o klimacie religijnym w późnym średniowieczu zob.: Arnold ANGENENDT, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*, Darmstadt 1997, s. 68–87.

⁵ Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525, p. I: Index tabularii Ordinis S. Mariae Theutonicorum, Regesten zum Ordensbriefarchiv, vol. I: 1198–1454, bearb. v. Erich JOACHIM, hrsg. v. Walther HUBATSCH, Göttingen 1948, nr 4567.

⁶ S. KWIATKOWSKI, op.cit., s. 189, przyp. 79; w późniejszym artykule S. Kwiatkowski zrezygnował z próby określenia przynależności tego duchownego; zob. Stefan KWIATKOWSKI, *Der Deutsche Orden in Preussen in politischen Visionen und Prophezeiungen bis zur Mitte des 15. Jahrhundert*, [w:] *Wirtschaft-Gesellschaft-Mentalitäten im Mittelalter. Festschrift zum 75. Geburtstag von Rolf Sprandel*, hrsg. v. Hans-Peter BAUM, Rainer LENG, Joachim SCHNEIDER, Stuttgart 2006, s. 641.

XV w. Sugerując się mistycyzmem, którym przesiąknięta jest jego treść, użyciem przez autora pojęcia „przyjaciel Boga”, silnie zamanifestowanym kultem Matki Boskiej oraz przejawami przywiązania do zakonu niemieckiego, S. Kwiatkowski dopatrywał się w autorze franciszkanina⁷. Po rozważeniu kilku innych możliwości dotyczących ustalenia autora tekstu, dla których można by znaleźć pewne przesłanki (kartuz, kapłan zakonu niemieckiego, duchowny związany około 1398 r. z kapitułą pomezkańską), wydaje się ono bardzo prawdopodobne. Do przytoczonych przez S. Kwiatkowskiego argumentów można dodać jeszcze kilka innych. Autor chętnie zaznaczał niską pozycję społeczną. W tekście skorzystał z porównania odnoszącego się do życia miejskiego („przemiana ubogiego kramarza w bogatego kupca”), chociaż ten argument ma mniejsze znaczenie, gdyż stosunki w miastach należały z pewnością do tzw. wiedzy powszechnej. Twórca tego traktatu wykazał się również znajomością *Confessiones* św. Augustyna, a przynajmniej jednego wątku pochodzącego z tego dzieła. Pisma św. Augustyna raczej nie były popularne w bibliotekach krzyżackich, natomiast *Confessiones* św. Augustyna już w XIII w. posiadali franciszkanie chełmińscy⁸.

Oczywista jest znajomość u autora tego utworu Pisma Świętego. Jednocześnie zwraca uwagę to, że autor częściej powoływał się na Stary Testament, podobnie jak w znanym piśmie *Die Ermahnung des Cartäusers*.

Warto również rozważyć, czy autorem tego pisma nie mógł być kapłan zakonu niemieckiego. Budzi zainteresowanie sposób, w jaki autor zwracał się w tekście do wielkiego mistrza zakonu niemieckiego, obok częstego „allergenediger herre” nazywał go również najmiłościvszym ojcem („meyn allerlibbster vater”)⁹. Ten drugi zwrot dalece różni się od formalnych określeń używanych przez kaznodzieję kartuskiego, który był autorem *Die Ermahnung des*

⁷ Ibid., s. 174.

⁸ W swoim opracowaniu Arno Mentzel-Reuters był w stanie wskazać tylko jedno jego dzieło przechowywane w domach zakonnych określone jako „Augustinus” (zapewne „Enumeratio in psalmos”); ARNO MENTZEL-REUTERS, *Arma spiritualia. Bibliotheken, Bücher und Bildung im Deutschen Orden* (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, Bd. 47), Wiesbaden 2003, s. 156. O posiadaniu *Wyznań* św. Augustyna w XIII w. przez franciszkanów chełmińskich zob. Jerzy KALISZUK, *Spis książek klasztoru franciszkanów w Chełmnie z drugiej połowy XIII wieku*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 47: 2009, s. 103. Należy jednak dodać, że nie znajdujemy pism Augustyna u franciszkanów toruńskich, por. Wiesława KWIATKOWSKA, *Średniowieczna biblioteka klasztoru franciszkanów w Toruniu*, *Folia Toruniensia*, t. 1: 2000, s. 9–30. Jakież pismo św. Augustyna posiadali również franciszkanie gdańscy (A. MENTZEL-REUTERS, op.cit., s. 213, przyp. 838), zaznaczmy jednak, że klasztor ten był fundowany dopiero w latach 1419–1423. Nie wydaje się więc, żeby można się było tam doszukiwać ewentualnego autora traktatu, który – jak wiadomo z treści pisma – przebywał we władztwie zakonnym już pod koniec XIV w.

⁹ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin (Dahlem), rkps, sygn. OBA, Nr. 4567 (dalej cyt. OBA, Nr. 4567), passim.

*Carthäusers*¹⁰. Mogło to wynikać z pokornego tonu traktatu i ze zwyczajów językowych autora, chociaż nie można całkowicie wykluczyć, że sformułowanie to zostało użyte w ten sposób, ponieważ pochodziło od członka tej samej korporacji religijnej – kapłana zakonu niemieckiego. Autor anonimowego traktatu prawdopodobnie znał również obyczaje panujące wewnątrz Zakonu. Świadczy o tym fragment dotyczący czytań przy stole: „Hyrymme, genediger herre, lot dis ewer genoden nicht vordryssen dese collacio und tisch lecczen. Ich wolde gerne vil schreyben, ich habe sorge euwer genoden worde is vordrossen, wenne dis hy undene und obene dese dyng synt ungehort, und fremde unserem herczen”¹¹. Silny kult maryjny byłby w przypadku kapłana krzyżackiego czymś oczywistym.

Kontynuując rozważania dotyczące autorstwa źródła, należy wziąć pod uwagę moment jego powstania. Pismo datuje się na 29 III 1426 r.¹² Sam tekst zawiera jedynie datę dzienną, wskazującą na Wielki Piątek¹³. Zawarte w nim wzmianki pozwalają przypuszczać, że autor mógł słyszeć o podjętych przez wielkiego mistrza Paula von Russdorfa próbach reform. Wydaje się więc, że powstanie tego pisma przypadło na okres po rozpisaniu przez wielkiego mistrza znanej ankiety z drugiej połowy 1425 r.¹⁴ W tekście znalazł się jeszcze jeden ciekawy zwrot zawierający element chronologiczny i można przyjąć datę zaproponowaną przez W. Hubatscha. Jego autor stwierdził, że swoje poglądy dotyczące reform starał się głosić już „vor XXVIII iarenen”, jednak nie został wówczas wysłuchany¹⁵. Wykorzystanie obu wskazówek umożliwia wyznaczenie czasu tej dawnej aktywności autora na około 1398 r. Do rozważenia pozostaje, czy mógł to być franciszkanin z konwentu toruńskiego lub chełmińskiego, ewentualnie jakiś franciszkanin spoza władztwa zakonnego, czy też kapłan krzyżacki. Być może są to jakieś echa sporów toczonych w zakonie niemieckim w czasie sprawowania urzędu przez wielkiego mistrza Konrada von Jungingena. Pod koniec XIV w. funkcjonowała grupa kapłanów krzyża-

¹⁰ „wirdiger hochmeister, gegendiger here”, „genediger here hochmeister”, „guttiger meister”; zob. *Die Ermahnung des Carthäusers*, hrsg. v. Theodor HIRSCH, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, Bd. 4, hrsg. v. Theodor HIRSCH, Max TÖPPEN, Ernst STREHLKE, Leipzig 1870 (cyt. dalej: *Die Ermahnung des Carthäusers*), s. 450–465.

¹¹ OBA, Nr. 4567, k. 5v–6r.

¹² Zob. przyp. 5; za czas jego powstania S. Kwiatkowski wydaje się przyjmować rok 1425, zob. S. KWIATKOWSKI, op.cit., s. 167, 174. W tym roku piątek przed Paschą przypadał na dzień 6 kwietnia.

¹³ OBA, Nr. 4567, k. 8r.

¹⁴ Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens, Bd. 1, hrsg. v. Max TÖPPEN, Leipzig 1878, nr 343; Carl August LÜCKERATH, Paul von Rusdorf. Hochmeister des Deutschen Ordens 1422–1441 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd 15), Bad Godesberg 1969, s. 139.

¹⁵ OBA, Nr. 4567, k. 4v.

ckich, która bez wątpienia mogła nawoływać do reform. Tak czy inaczej duchowny ten w latach dwudziestych XV w. należał już do starszego pokolenia. Podsumowując rozważania na temat autorstwa, zauważmy, że więcej wskazuje jednak na franciszkańskie pochodzenie autora. Tekst został zredagowany raczej z pozycji duchownego funkcjonującego poza zakonem krzyżackim, a jednocześnie uznającego się za poddanego wielkiego mistrza.

Tekst ten skierowany został do wielkiego mistrza Pawła von Rusdorfa, na co wskazuje wspomniana datacja tekstu i wzmianki dotyczące reformatorskich zapędów zwierzchnika Zakonu: „Ich hoere, daß ewer genode mit ganczem fleysze dornoch wil steen unde erbeyten, daß dis arme lant weder queme in dy alde weyze und redelichkeyt, dy dis lant vor hot gehat in vor yaren [...]”¹⁶. Treść traktatu przedstawił i zanalizował wcześniej S. Kwiatkowski¹⁷. Jest to program reform kładący duży nacisk na udział ubogich w jego realizacji. Silne są w nim akcenty mistyczne. Wskazana została wyjątkowa rola wielkiego mistrza wyznaczonego na reformatora przez Boga oraz konieczność szukania wsparcia u najuboższych, którzy otrzymali łaskę Bożą.

Duże znaczenie dla całości mają również dwa wyobrażenia ikonograficzne, które znalazły się w tekście. Widnieją one na kartach otwierających i zamykających traktat. Na karcie poprzedzającej tekst dzieła wyobrażony został ukrzyżowany Chrystus. Krzyż koloru żółtego umieszczony został na tarczy o polu barwy czerwonej. U podstawy tarczy, bezpośrednio pod krzyżem znalazła się czaszka, a obok niej widoczny jest fragment kości. Być może miała ona przywoływać na myśl Golgotę, w tym wypadku byłaby to legendarna czaszka pierwszego człowieka – Adama. Na krzyżu standardowo umieszczono napis „Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum” w formie akronimu „INRI”. Głowa Chrystusa otoczona została szerniałym nimbem, jest opuszczona na prawe ramię. Na głowie umieszczona została korona cierniowa. Ciało Chrystusa, obficie krwawiące, przybite zostało do krzyża czterema gwoździami. Na prawym boku jest dobrze widoczna rana po włóczni. Przedstawienie to jest zgodne z zasadami doloryzmu¹⁸. Pod wpływem pobożności mistycznej związanej z kontemplacją cierpienia w XIII i XIV w. scena ukrzyżowania nabrała nowego znaczenia. Istotniejsze od ukazywania Mesjasza jako tryumfatora stało się eksponowanie Jego męki. Nad tym wizerunkiem i pod nim umieszczone zostały napisy, których fragmenty obecnie są mocno uszkodzone. Dolny niesie ze sobą przesłanie, zgodnie z którym ludzie pragnący miłosierdzia sami powinni je czynić przez wzgląd na Boga¹⁹. Drugi rysunek umieszczony na końcu tekstu przedstawia dwa skrzyżowane miecze na tarczy o polu czerwonym, skierowane sztychami

¹⁶ Ibid., k. 4v–5r.

¹⁷ S. KWIATKOWSKI, op.cit., s. 174–175.

¹⁸ Ibid., s. 175.

¹⁹ OBA, Nr. 4567, k. 2v.

ku dołowi. Rękojeści mieczy są koloru żółtego, z wyraźnie zaznaczoną ozdobną głowicą, trzonem, jelcem oraz taszką. Głównie z widocznymi zboczami mają barwę stali. Miecze krzyżują się mniej więcej w połowie wysokości głowni, a ich czubki wychodzą poza tarczę. Przedstawione tu głównie i głowice rysunkowych broni białych występowały w pierwszej połowie XV w.²⁰ Również to przedstawienie opatrzone zostało umieszczonym nad wizerunkiem napisem: „Deser vane heiset dy gerechtikeit, nymant czu schonde”²¹.

Stefan Kwiatkowski przywiązywał dużą wagę do powyższych wyobrażeń, stwierdzając, że zawierają one „w sobie spirytualistyczną koncepcję ładu moralnego i społecznego”²². W symbolice chrześcijańskiej krzyż uosabiał akt Ukrzyżowania, otrzymywał więc stosowny „ładunek” znaczeniowy – ofiarę, zbawienie, odkupienie, zwycięstwo oraz śmierć i zmartwychwstanie, czyli odnowę, zastąpienie „starego” życia przez „nowe”²³. Ta odnowa, czy też odrodzenie, odpowiada treści pisma postulującego reformy, czyli odnowę władztwa zakonu niemieckiego w Prusach. Nie ulega za to wątpliwości, że Chrystus przedstawiony został według nurtu dolorystycznego, aby ukazać pełnię Jego cierpienia i ofiary, a przez to kierujące Nim miłosierdzie. Przesłanie rysunku uzupełnia napis mówiący o pragnieniu i potrzebie okazywania miłosierdzia. Niekiedy krzyż był traktowany jako odniesienie do instytucji sądu, stawał się wówczas trybunałem, z którego Chrystus wydawał wyroki przesądzające o zbawieniu lub potępieniu. Bywał również porównywany z wagą mierzącą „ciężar” ludzkich win i zasług, grzechu i ofiary odkupienia. Przywoływał na myśl wymiar sprawiedliwości także wtedy, kiedy przypisywano mu rolę zwiastuna Paruzji oraz Sądu Ostatecznego²⁴. Także *Die Ermahnung des Cartäusers* przypominało Krzyżakom o tym, że nosili oni znak krzyża, który towarzyszył im w czasie bitew i zapewniał względy chrześcijańskiego świata²⁵.

Bogate były również znaczenia, jakie w wiekach średnich niósł ze sobą miecz. Symbolizował on m.in. słowo Boże, męczeństwo, wojnę, władzę monarszą, a także najistotniejsze z punktu widzenia niniejszej pracy – sprawiedliwość, funkcję sędziego oraz karę²⁶. Piotr z Dusburga w swym wykładzie dotyczącym broni materialnych i duchowych utożsamiał miecz ze „świętym

²⁰ Marian GŁOSEK, *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.*, Warszawa 1984, s. 25–30, 35–36.

²¹ OBA, Nr. 4567, k. 11r.

²² S. KWIATKOWSKI, op.cit., s. 175.

²³ Dorothea FORSTNER, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przekł. i oprac. Wanda ZAKRZEWSKA, Paweł PACHCIAREK, Ryszard TURZYŃSKI, Warszawa 1990, s. 13–17; John BALDOCK, *Symbolika chrześcijańska*, tłum. Jerzy MODERSKI, Poznań 1994, s. 118–119. Z bogatej literatury dotyczącej symboliki krzyża zob. Stanisław KOBIELUS, *Krzyż Chrystusa: od znaku i figury do symbolu i metafory*, Kraków 2011.

²⁴ S. KOBIELUS, op.cit., s. 152–156.

²⁵ *Die Ermahnung des Carthäusers*, s. 464.

²⁶ D. FORSTNER, op.cit., s. 467–469; J. BALDOCK, op.cit., s. 122.

mieczem” ofiarowanym Judzie Machabeuszowi w jego widzeniu przez proroka Jeremiasza (II Mch 15, 15–16). Była to więc dla niego broń godna rycerza chrześcijańskiego, którą ten powinien kierować przeciwko nieprzyjaciółom Chrystusa. Mianem miecza obosiecznego określał on również dobre uczynki, które z jednej strony oddalają człowieka od potępienia, a z drugiej przybliżają do zbawienia²⁷. Zestawienie świętych i błogosławionych, których atrybutem jest miecz, prezentuje się imponująco, nie dorównuje jednak analogicznej liście dotyczącej krzyża²⁸. Oba symbole były na tyle powszechne i bogate w znaczenia, że każdy przypadek ich przedstawienia należy traktować indywidualnie w kontekście, w którym występują. Wymowa obu wizerunków w tym piśmie jest czytelna i jednoznaczna. Uzupełniające ją krótkie napisy stanowią niejako komentarz do przedstawień graficznych. Autor pisma pragnął w ten sposób zmanifestować dwie idee, obecne również w samym tekście – miłosierdzie, które ludzie winni są okazywać bliźnim przez wzgląd na Boga, oraz sprawiedliwość, która każe bez wyjątków wszelkie występki. Jak określił to S. Kwiatkowski: „Są to dwa aspekty życia społeczności, w której wytępiono grzech, przyczynę gniewu bożego”²⁹. Było to więc wyobrażenie stanu docelowego, do którego dążyć miał Zakon i jego poddani, a zarazem ujęte ideowo środki realizacji niezbędnych reform.

Podczas edycji pisma oparto się na ogólnych zasadach edycji źródeł opisanych przez Dietera Heckmanna³⁰. Zgodnie z tymi zasadami tekst starano się oddać bardzo wiernie. Wprowadzono jednak kilka korekt. Przy zdwojeniach „tt” w takich słowach, jak np. „nottze” drugie „t” oddawano jako „c”. Znaki skrótów rozwijano bez zaznaczania graficznego z wyjątkiem tych rozwiązań, które mogą budzić wątpliwości. Nazwy własne imion świętych, postaci biblijnych i Boga w tekście zapisywane małą literą podawano wielką literą. Skrót „Jhu”, „xpo” rozwiązywano. Modernizowano pisownię „ß”, a „u” oddawano jako „v”, gdy takie było brzmienie wyrazu.

Stosowano następujące znaki graficzne:

[] – dla numerów kart, niepewnych odczytów

<> – dla liter i fragmentów nadpisanych

// – koniec strony

[!]- sic

²⁷ Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, wyd., wstępem i przypisami opatrzyli Jarosław WENTA, Sławomir WYSZOMIRSKI (Pomniki Dziejowe Polski, Seria 2, t. 13), Kraków 2007, s. 35–36.

²⁸ Józef MARECKI, Lucyna ROTTER, *Jak czytać wizerunki świętych: leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Kraków 2009, s. 819–822, 829.

²⁹ S. KWIAKOWSKI, op.cit., s. 175.

³⁰ Dieter HECKMANN, *Leitfaden zur Edition deutschsprachiger Quellen (13.–16. Jahrhundert)*, Preußenland N.F., Jb. 3: 2012, s. 7–13.

ANEKS ŹRÓDŁOWY

[29 III 1426 r.]

Traktat nieznanego duchownego dla wielkiego mistrza Pawła von Russdorfa

Or.: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem, Ordensbriefarchiv, nr 4567.*

Uw.: *Tekst zapisany został na pięciu bifoliach, w sumie więc liczy 20 stron. Karty są paginowane, począwszy od większej karty stanowiącej oprawę. Po złożeniu wysokość kart wynosi 22 cm, szerokość – około 15,2 cm. Brzegi kart są postrzępione, w nie najlepszym stanie, z ubytkami, dziurami. Wiele fragmentów pisma jest zamazane w wyniku działania wilgoci.*

Na stronicach z tekstem czerwonymi liniami wyznaczone zostały marginesy: górny, dolny, prawy i lewy. Mają one różną wielkość. Górny wynosi około 2 cm, margines wewnętrzny do środka składki po lewej lub prawej stronie 1,6–1,7 cm, margines zewnętrzny na lewą lub prawą stronę 2,7–2,9 cm, margines dolny 3,7–3,9 cm. Na k. 5r dolny margines był wykreślany aż trzykrotnie. Karty 8v, 9r, 9v, 10r, 10v są puste. Późniejsza paginacja nadana przez archiwistę została umieszczona ołówkiem w prawym górnym rogu. Ponadto zastosowano paginację samego tekstu w prawym dolnym rogu, jednak tylko do przedostatniej karty z tekstem, na ostatniej nie ma już numeracji.

Karta, która posłużyła za oprawę, po rozłożeniu ma wymiary: 29,8 cm wysokości i 43,2 cm szerokości. Górny bok został zagięty na szerokość 2,5 cm, lewy bok na 11,2 cm. Na pierwszej stronie oprawy został umieszczony krzyż, którego ramiona są lekko wyciśnięte w papierze, z zaznaczonymi na czerwono punktami w miejscach końcówek ramion krzyża i w przecięciu dwóch ramion. Z tyłu karty stanowiącej oprawę podobnie znalazł się krzyż z zaznaczonymi na czerwono pięcioma punktami. Z tyłu oprawy na ostatniej stronie widnieje bardzo niewyraźny, trudno czytelny napis w czterech wierszach zaadresowany do wielkiego mistrza:

Serenissimo [.]gno[...]
 d[omi]no [vi..] m[a]g[ist]ro g[...]
 [...] [...] carta
 aa et honore

Na karcie stanowiącej oprawę widoczny znak wodny z głową byka z belką na czole ze skrzyżowanymi ukośnie ramionami określany również jako głowa byka z gwiazdą (por. Wasserzeichensammlung Piccard: <https://www.piccard-online.de/struktur.php?sprache=>; dostęp z dnia 10.01.2017); na karcie 5^{r-v}–8^{r-v} widać kroczącego wolno byka. Na pozostałych kartach nie ma znaków wodnych.

Rękopis był poddawany zabiegom konserwatorskim. Uzupełniano braki papieru. Największy z nich na karcie stanowiącej oprawę oraz na karcie 8, gdzie jeszcze znajdował się tekst, oraz na pustej karcie 10. Większe zabiegi konserwatorskie podjęto również na karcie 2, na której znalazł się rysunek Chrystusa ukrzyżowanego.

Na pierwszej karcie rękopisu (według paginacji kart 2r) przebicia atramentu z tekstu i rysunku znajdującego się na stronie verso tej karty.

Na karcie 2v znalazł się następujący tekst w dwóch wierszach:

[k. 2v] [...]men^a der cristen fursten nu nesthe of czu /
[...]^b fen. werder dy ungetrowen^c fynde d[er] criste[n]heit^d

Poniżej na całej stronie umieszczono rysunek Chrystusa ukrzyżowanego na tarczy z czerwonym tłem, tylko od stóp w dół tło tarczy ma kolor biały, co, jak się wydaje, wynika z konserwatorskich uzupełnień papieru. Pod stopami i krzyżem znalazła się na krawędzi tarczy czaszka, a poniżej kość. Chrystus wisi na krzyżu koloru żółtego, z nimbem wokół głowy, przybity i krwawiący na całym ciele, co zaznaczono czerwonymi plamkami. Tarcza ma wymiary 15 cm na 13,5 cm.

Pod tym wizerunkiem znalazł się następujący tekst w trzech wierszach:

[.....]^e heiset dy barherczikeit den sal man eyrste /
off [wer]fen.^f Wer do bgeret barherczikeit deme sal man^g /
genedich seyn dorch got^h /

Karty 8v, 9r–v, 10r–v są niezapisane. Na k. 11r w górnej części w jednym wierszu znalazły się następujące słowa:

Deser vane heiset dy gerechtikeit, nymant czu schondeⁱ

^a Górny róg karty uszkodzony. Brak początku słowa.

^b Górny lewy róg karty uszkodzony, pismo zamazane.

^c Literka „o” w wyrazie poprawiana.

^d Cały tekst podkreślony niebieską grubą linią.

^e Dolny lewy róg karty uszkodzony.

^f Wyraz trudno czytelny z powodu uszkodzenia fragmentu karty.

^g Wyrazy napisane łącznie.

^h Cały tekst podkreślony niebieską grubą linią.

ⁱ Ostatnie słowo zamazane, trudno czytelne.

Poniżej wykonany został rysunek, na którym przedstawiono dwa skrzyżowane miecze na tle czerwonej tarczy o wymiarach 15 cm na 13,5 cm. Końcówki ostrzy mieczy wykraczają poza tarczę. Rękojeści i jelce są w kolorze żółtym, ostrza obu mieczy są niezamalowane, w środkowej części ostrza zaznaczono dwie brązowe kreski. Na skrzyżowaniu jeliców, rękojeści i ostrza jest brązowa spoina z pięcioma brązowymi punktami. Rękojeści mieczy zdobione ukośnymi kreskami o kolorze brązowym, na gówni umieszczony brązowy punkt otoczony brązowym okręgiem. Lewa strona tarczy jest uszkodzona, została uzupełniona papierem konserwatorskim. Na k. 11v są przebicia farb tego wizerunku.

[k. 3r] Got unser liber herre habe lop und ere nu unde ewiclichen ane ende, amen. Genediger eddeler herre und allerlibister vater dis armen landis, daß euch Got, der ewige herre, hot bevolen und usirwelet czu eynem fursten und regyrer noch synem behegelichen willen in deser sweren herten czeyt. So dis lant nu sere czurucke geet, und von tage czu tage abenympt in czeytlichen gutern, und ouch in geystlichen, werlich der weyze ko<e>nyng Salomon hette is genug czu thunde, ydoch Got unser liber herre ist me, wen Salomon, deme ist nichtisnicht unmo<e>glich czu thun, her wirt ewer genoden merklich beysteen mit vil genoden und seyne heylige gebene [z]eyte^k muter Maria^k wil ewer genoden sund[e...]^l czuhulfe komen. Ist is das ewer [gen]ode^m der muter Gotis orsachen wirt [...]chenⁿ czu bitten vo<e>r ewer genode, un[d] vor alle, dy ewern und thun eynen cleynen dynst dorch erentwillen. // [k. 3v] So wil sy von erem liben sone Jhesu^o Christo^p ewir genode dirwerben allis, daß ewer genode bedarff czu eynem redelichen go<e>tlichen guten regiment, daß arm und reych Got wirt loben und danken, daß sy ewer genode y irkant haben vor allen und o<e>bir alle, dy dis lant y geregyret^q haben. Wen gut regiment thut nu not, wen is y hot gethon und wirt herte legen, wen dy rechten groszen pflogen halden noch hy vor.

Allerlibister vater mit lo<e>be und gunst ewer genoden rede ich armer vorworffener man, nu dy stille sweygen, den dis billicher von rechte geborit. So rede ich unwirdiger Gote czu eynem ewigen lobe und czu nottze deme ganczen lande sunderlich ewerem or[...]^r unde bitte ewer veterliche libe

^l Pierwsza litera nieczytelna.

^k Wyraz podkreślony czerwoną linią.

^l Fragment karty uszkodzony.

^m Fragment zamazany i uszkodzony.

ⁿ Fragment zamazany i uszkodzony.

^o Wyraz podkreślony czerwoną linią.

^p Wyraz podkreślony czerwoną linią.

^q Wyraz poprawiany.

^r Fragment uszkodzony.

d[orch ?]^s Got, daß ir dis vorgut nemet al[s] [ich]^t is meyne und vorsmoet dese dyng nicht dorch meyner untuchtikeyt adder frati // [k. 4r] keyt alzo etliche gethon^u h[aben]^v, [do...]^w sprochen, ich were eyn ger[y...]^x der schriff und der persone [...]^y ist wor. Sunder ewer g[enode] [...]^z hy dy macht Gotis, was [...]^{aa} her hot wol ee eynen tu[men] [...]^{ab} czu eynem weyzen meyster [ge...]^{ac} und aus eyme armen hirten [eynen]^{ad} grossen doctor gemacht her [...]^{ae} noch machen aus eyme fra[...]^{af} [armen]^{ag} kremere eynen reychen ko<e>stel ko<e>fma[n]. Her gibit, her nymmet, weme her wil und wenne her wil, und wo her wil, her ist alleyne eyn ewiger herre. Genediger herre, ouch habe ich dese dyng nicht^{ah} getichtet aus myr selben. Ich byn [nunt]^{ai} eyn armer, unwirdiger knecht hyr czu. Ich thar [!] nicht me reden. Sunder werde ich unrecht gefunden, zo wil ich leyden peyn, alzo eyn bo<e>ze vorreter dys armen landis.

Herre genediger Got unser liber herre Jhesus Christus^{aj} und seyne gebenedeyte^{ak} libe // [k. 4v] muter Maria^{al} und alle^{am} heyligen müssen ewer genode^{an} hy czu desen sachen bo<e>ygen unde^{ao} neygen, und alle den eweren^{ap} beyde gelart^{aq} und ungelart, das sy dese [sachen] nicht^{ar} hynderen, sunder das beste b[...]^{as} reden, daß dis arme lant nicht [alzo] vorterbe,^{at} und das armut ge-

^s Fragment uszkodzony

^t Fragment uszkodzony.

^u Początek wyrazu zamazany.

^v Wyraz zamazany.

^w Fragment zamazany, nieczytelny.

^x Wyrazy zamazane.

^y Fragment zamazany.

^z Dalej fragment zamazany.

^{aa} Dalej fragment zamazany.

^{ab} Fragment zamazany. Dalej całkiem nieczytelny.

^{ac} Dalej fragment zamazany.

^{ad} Wyraz zamazany, słabo czytelny.

^{ae} Dalej wyraz zamazany.

^{af} Dalsza część wyrazu zamazana i nieczytelna.

^{ag} Fragment zamazany, słabo czytelny.

^{ah} Wyraz zamazany, słabo czytelny.

^{ai} Wyraz zamazany.

^{aj} Oba wyrazy podkreślone czerwoną linią.

^{ak} Wyraz zamazany, słabo czytelny.

^{al} Wyrazy zamazane. Imię „Maria” podkreślone czerwoną linią.

^{am} Wyraz zamazany.

^{an} Dwa wyrazy zamazane.

^{ao} Wyrazy zamazane.

^{ap} Końcówka wyrazu zamazana.

^{aq} Wyrazy zamazane.

^{ar} Wyrazy zamazane, trudno czytelne.

^{as} Wyraz zamazany, nieczytelny.

^{at} Wyrazy zamazane, w początkowym fragmencie karta uszkodzona.

trost werde.^{au} Dese dynk merken wenyng [...]chen,^{av} und vil wellen is nicht gele[iche],^{aw} sy seen is denne mit eren ougen dor uns Got vor beware. Ich hoffe, daß man dis wirt understeen mit deme rote und hulfe Gotis, do ist rot ober rot. Sanctus Augustinus^{ax} spricht und sayte myr eyn kynt dy^{ay} worheynt ich gleubete ym.^{az}1 Wyr seen unde ho<e>ren, wyr vorterben und dorfften is nicht.^{ba}

Herre genediger. Ich ho<e>re gute fro<e>liche tro<e>stliche mere, dy ich lange gerne hette gehort vor XXVIII iareren, do sy czeyt weren gewest, do wolde man is nicht glauben. Ich ho<e>re,^{bb} daß // [k. 5r] ewer genode mit ganzem fleysze dornoch wil steen unde erbeyten, daß dis arme lant weder queme in dy alde weyze und redelichkeyt, dy dis lant vor hot gehat in vor yaren, dy do gros und mechtig ist gewest, daß alle lant wunderten sich und begerten czu seen und czu suchen dis eddele lant czu Pruszen als euwer genoden baß kunt und wissentlich ist, wenne myr von den sachen. Sunder, wy is nu steen wirt, daß were not czu wissen.

Meyn allerlibister vater begeret euwer genode czu wissen, wy is nu neest wirt steen und dar geen, unde sachen czu wissen, worumme dis lant vortirbit, und worymme nicht eyntrecht und frede kan werden und guten bestendigen go<e>tlichen rot czu haben, der do nicht wirt velen, sunder helfen in allen no<e>ten, daß man scheynbarlichen seen wirt dy genode Gotis von tage czu tage besserungen czeytlicher // [k. 5v] dynger und geystlicher, und das Got unser herre seynten czorn von dessem armen lande wende, und werde uns genedig unde barmherczig.

Herre genediger were dese kunst anneme euwer genode, ich wil sy gerne mete teylen allen den, dy sy begeren, sunderlich euwer genoden Got unser liber herre von seyner grundelosen barmherczikeit hot myr armen stumper dis vorlegen. Ich wolde, daß sy alle menschen kunden und wo<e>sten, daß were gut und not, und weyß ymant dese kunst und offenbart sy nicht der thut unrecht, unde muß is bu<e>ssen kegen Gote unserem herren swerlich, und ouch were her nicht eyn frunt des gan<t>zen landis, wen wer den anderen warnet, der ist syn frunt, her weder, wer nicht warnet, der ist syn fynt.

^{au} Wyrasz zamazany.

^{av} Wyrasz zamazany, nieczytelny.

^{aw} Wyrasz zamazany, trudno czytelny.

^{ax} Dwa wyrazy podkreślone czerwonym atramentem. Dalej skreślone /-sp-/-.

^{ay} Cały wers podkreślony czerwonym atramentem.

^{az} Do tego słowa ciągnie się jeszcze czerwone podkreślenie.

¹ Zob. Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia, t. I, ed. Jacques-Paul Migne (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, t. 32), Parisiis 1841, s. 761–764 (lib. VIII, cap. XII).

^{ba} Po tym wyrazie ozdobny znak pisarski czerwonym atramentem.

^{bb} „e” nadpisane czerwonym atramentem.

Hyrumme, genediger herre, lot dis ewer genoden nicht vordryssen dese // [k. 6r] collacio und tisch lecczen. Ich wolde gerne vil schreyben, ich habe sor-ge euwer genoden worde is vordrossen, wenne^{bc} dis hy undene und obene dese dyng synt ungehort, und fremde unserem herczenn.

Allerllibister vater euwer genoden^{bd} ist wol wissentlich, daß man [lisz tun]^{be} der heyligen schriffte der alden Ee und der nuwen, und in vil coroniken, daß Got unser liber herre vorhangen hot o<e>bir bo<e>biste, ober keyser^{bf}, ober ko<e>nynge, ober fursten, und ober vil^{bg} herren der lande, unde der lute, daß^{bh} sy in groszen no<e>ten keynen beyst[en]^{bi} digen nutczen ra<e>t konten fynden [...]^{bj} eren ho<e>fen under sich, daß sy [Got] [un]^{bk} ser herre drank und twank mit [gros]^{bm} zen pflogen czu sulcher demut, daß sy musten suchen ra<e>t und weysheyt bey geryngen armen menschen, dy^{bm} do hatten den Heyligen Geyst Gotis, als bey armen mo<e>nchen, bey arme[n] // [k. 6v] clusenern, und ouch bey armen weybes nam alzo Olda² und Sibilla^{bn3} und and[er] vil in der alden Ee und in nuwer. Und eyns kan ich nicht vorsweygen, nicht lange vorgangen bey^{bo} unsen geczeyten, herre genediger loth dis euwer genoden nicht vordrissen. Ich wil hy setczen eyn exempal, das do ist offenbar vil namhaftigen luthen, dy dis geseen und gehort haben von eyme ko<e>nige, der hatte in seyme ko<e>nigreyche eynen armen mo<e>lner, den^{bp} nam her in seynen [rat]^{bq} und in seynen^{br} hoff, und allis das [erem roth]^{bs}, das bquam [!] deme ko<e>ni[ge]^{bt} wol[...]^{bu} deme ganczen lande.

^{bc} Nad „e” znak skrócony, zapewne niepotrzebny.

^{bd} Wyraz zamazany.

^{be} Dwa ostatnie wyrazy zamazane.

^{bf} Wyraz zamazany.

^{bg} Wyrazy zamazane.

^{bh} Ostatnie cztery wyrazy zamazane; fragment karty uszkodzony, uzupełniony papierem przez konserwatorów.

^{bi} Ostatnie fragment wiersza trudno czytelny, końcówka wersu uszkodzona.

^{bj} Dwa wyrazy zamazane, ostatni niewidoczny, końcówka wersu uszkodzona.

^{bk} Dwa wyrazy zamazane, ostatni niewidoczny, końcówka wersu uszkodzona.

^{bl} Dwa wyrazy zamazane, ostatni bardzo słabo widoczny.

^{bm} Wyraz zamazany.

² Postać biblijna – prorokini Chulda (II Krl 22, 14–20; II Krn 34, 20–28).

^{bn} „olda und sibilla” podkreślone czerwonym atramentem.

³ Postać biblijna – królowa Saby (I Krl 10, 1–13; II Krn 9, 1–12).

^{bo} Wyraz poprawiany, „y” dopisane czerwonym atramentem.

^{bp} Początek wersu nieco zamazany.

^{bq} Wyraz zamazany, trudno czytelny.

^{br} Fragment zamazany.

^{bs} Fragment zamazany, bardzo słabo czytelny.

^{bt} Fragment karty uszkodzony.

^{bu} Fragment zamazany; większość nieczytelna.

[H]erre genediger,^{bv} dys habe ich dor[.]e^{bw} geschreiben, das euwer genode sal wissen, das Got unser liber herre alzo nu thut, und wil noch hertlich thuen, und treyben alle fursten und herren, und wil vil betru<e>pnisse vorhengen ober sy, und ober ere lant und // [k. 7r] luthē, alzo lange, baß sy müssen mit groszer demu<e>t suchen rat, und weysheyt bey seynen dyneren und bey [sey]nen^{bx} frunden, dy do haben den Heyligen Geyst Gotis.

Hyrumme herre genediger dirbeytet [das]^{by} nicht, daß euwer genode und euwer arme luthē mit betru^{pnisse} hyr czu getreben werden. Is ist unde wirt czu lange, thut dis in der czeyt des fredis, das ist eyn rat, der irwirdigen keyseryne des hymmels unde der erden, der muter allir barmherczikeyt der Juncfrawen Marie^{bz}.

Herre genediger euwer genode weys^{ca} wol, daß man groszen lant roth und rechtvertige weysheyt sal suchen bey vil menschen, sunderlich bey den menschen, dy do haben den Heyligen Geyst, dy werden euch sagen dy rechte grunt und dy schelunge czwischen Gote und deme menschen.

Herre genediger loth schreyben in // [k. 7v] alle orden in euwerem lande, ab yr keyn bruder, adder swester, adder ap^{cb} sy ymande wusten in deme lande, der do durch dy heyligen schrifft adder^{cc} durch offenbarunge von Gote [wuste],^{cd} ap, Got wolde me pflogenn dis armen^{ce} lant bey unser czeyt, adder wyns^{cf} wirt dargeen in deme lande. Dy^{cg} ander froge, wy man Got unseren herren mag vorsu<e>nen, daß her seynen czorn von uns wende und wolde sich dirbarmen o<e>ber uns armen, sunderlich^{ch} ober dis lant.

Allirlibister vater, hy bey thu<e>t dorch Got euweren ganczen fleyß und loth euch nunt bryfe senden czu deme ersten, und dy beware euwer genode wol yr werdet fynden allis das [...] ^{ci} bedorfft, und dorch der demut wirt Got unser herre ewer genoden bey^{cj} steen in allen sachen, unde seyne gebenedeyete muter Maria^{ck} wil ewir genode czu hulfe komen mit deme // [k. 8r] ganczen hym-

^{bv} Początek wersu zamazany.

^{bw} Fragment wyrazu nieczytelny.

^{bx} Wyraz zamazany.

^{by} Wyraz zamazany.

^{bz} Oba wyrazy podkreślone czerwoną linią.

^{ca} Fragment wyrazu zamazany.

^{cb} Wyraz zamazany.

^{cc} Wyraz zamazany.

^{cd} Wyraz zamazany, nieczytelny.

^{ce} Wyraz zamazany.

^{cf} Wyraz zamazany.

^{cg} Wyraz zamazany, trudno czytelny.

^{ch} Wyraz poprawiany.

^{ci} Wyraz zamazany, trudno czytelny.

^{cj} Litery zamazane.

^{ck} Wyraz podkreślony czerwoną linią.

melischen here, und alle frome menschen in deme ganczen lande arm und reych werden Got louben und danken, daß sy euwer genode y irkant haben. Nicht me, sunder ich bevele euwer genode, und alle dy euweren in dy beschirmunge Jhesu Chisti^{cl} unsirs herren und seyner liben muter Maria^{cm}. Amen. Allerlibister vater, loth euch dese gebenedyunge nicht vorsmoen dorch Got, und nemet mich in euwer beschirmunge ap, ich dorch deser sachen in not queme, wen sulche sachen haben grosze neyder, beyde geystlich und leylich^{cn}. Got sy mit uns allen gegeben unde ausgesatzet an deme guten freytag under der passio^{co}.

^{cl} Oba wyrazy podkreślone czerwoną linią.

^{cm} Wyraz podkreślony czerwoną linią.

^{cn} Wstawiony znak pisarski.

^{co} Na końcu tego wersu umieszczone zostały słabo widoczne „vi” [?]. Być może tekst miał dalszy ciąg, w tym miejscu bowiem karta jest urwana i uzupełniona papierem konserwatorskim.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz,
Berlin-Dahlem, sygn. 4567, karta 2v

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz,
Berlin-Dahlem, sygn. 4567, karta 11r

Nadesłany: 15 XII 2016

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 12 III 2017

Zaakceptowany: 15 III 2017

Mgr Piotr Kołodziejczak
Instytut Historii i Archiwistyki
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
e-mail: 259477@stud.umk.pl

Dr hab. Piotr Z. Oliński, prof. UMK
Instytut Historii i Archiwistyki
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
e-mail: olinskip@umk.pl